

Mətanət Əmrahova
ADİU (UNEC)

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏR HESABINA HƏRBİ TERMİN YARADICILIĞI

Açar sözlər: hərbi terminlər, termin yaradıcılığı, alınma sözlər, beynəlmiləl hərbi terminlər, derivatoloji proses

Keywords: military terms, creation of term, acquired words, international military terms, derivatological process

Ключевые слова: военные термины, создание терминов, заимство-ванные слова, интернациональные военные термины, дериватологический процесс

Son iki əsr, xüsusən, XX yüzillik cəmiyyətimizin tarixində sürətli inkişaf dövrü kimi səciyyələnir. Dünya inkişaf etdikcə ayrı-ayrı elmi-texniki sahələrə aid yeni-yeni anlayış və məhfumlar yaranır ki, bunların hamısı da dil vahidləri ilə işarələnir, dilin terminoloji qatının zənginləşməsinə səbəb olur. Dilin ümumi leksik qatı kimi, onun terminoloji sistemində də daimi yeniləşmə və zənginləşmə prosesi özünü göstərir. Bu inkişaf paralel olaraq dilin hərbi leksikasında da müşahidə olunur. Silahlı mübarizənin tarixi göstərir ki, hərbi işi bəşəriyyətin inkişafının ilkin mərhələsində gündəlik məşğuliyyət olmaqla bərabər, həmçinin hər cür siyasi problemin və münaqişənin həllində mühüm və yeganə vasitə olmuşdur. Əmin-amanlığa və sülh razılıqlarına qədər bütün döyüşlər, vuruşmalar, qanlı çarpışmalar, silahlı qüvələrin praktik nümayişi daha böyük üstünlüyə malik olmuşdur. Döyüş fəndlərinə yiyələnmək, silahla davranmaq, at çapmaq, düşmənlə təkbətək döyüşdə özünü müdafiə hər kəs üçün həyat uğrunda mübarizə amilinə çevrilmişdir. Belə həyat tərzii ki, xüsusi leksik vahidlərin formalaşmasını da zəruri edirdi.

Azərbaycan dilçiliyində hərbi leksikanın araşdırılma meyilləri son dövrlərin hadisəsidir. Müxtəlif dövrlərdə yaşamış türk dünyasının görkəmli söz ustalarının əsərlərində işlənmiş kifayət qədər hərbi terminlərə rast gəlsək də, bu terminlərin sistemləşdirilməsi, az və ya çox dərəcədə onların linqvistik xarakterinin müəyyənləşdirilməsi, mənşəyinin və inkişaf yollarının tədqiqi XX əsr dilçiliyinin üzünə düşmüşdür.

Azərbaycan dilində hərbi terminlərin olduqca fərqli və mürəkkəb strukturu var. Burada fərqlilik ondan irəli gəlir ki, hərbi terminoloji qatın zənginləşməsində milli mənşəli sözlərlə yanaşı, alınma sözlər də mühüm rol oynayır. Bu mənada, milli və alınma sözlər vasitəsilə hərbi terminoloji qatın zənginləşdirilməsi prosesi ədəbi dilimizin normativliyinə əsasən aparılır. Nəzərə alsaq ki, bu prosesdə milli şəkildə yanaşı, alınma şəkildə də iştirak edir, onda hərbi terminlərin struktur xüsusiyyətlərinin təhlilində bir qədər də analitik yanaşmaq tələb olunur.

Hərbi terminlərin strukturu deyərək onları quruluşu nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin leksik vahidləri strukturuna görə üç yerə ayrılır: sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlər. Düzəltmə və mürəkkəb leksik vahidlər sadə sözlər əsasında meydana gəlir. Təbii ki, bu da müəyyən qanunauyğunluq əsasında baş verir. Beləliklə, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan hərbi terminlərin

strukturu da bu qanunauyğunluğa, yeni ədəbi dilin normativliyinə əsasən müəyyənləşir. Strukturuna görə hərbi terminlər də sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. Düzəltmə və mürəkkəb hərbi terminlər morfoloji və sintaktik yolla meydana gəlirlər.

Ümumiyyətlə, dilimizin derivatoloji prosesinə nəzər yetirsək, görürük ki, elmi ədəbiyyatlarda Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının müxtəlif mərhələləri və üsulları göstərilir. Ancaq daha çox aşağıdakı vasitələrdən istifadə olunur: 1) Leksik-semantik üsul; 2) Morfoloji üsul; 3) Sintaktik üsul; 4) Kalka üsulu; 5) Abreviatura üsulu [6, s.74].

Son dövrlərdə hərbi terminoloji lüğətlərin tərtibinə meyil müstəqilliyin verdiyi imkanlar əsasında daha çox güclənmişdir. Mustafa Məhərrəmov tərəfindən tərtib olunmuş, 1994-cü ildə "Vətən" nəşriyyatının çap etdiyi "Rusca-azərbaycanca hərbi lüğət" 9000-dən artıq sözü əhatə edir. Y.Məmmədlinin 1998-ci ildə "Vətən" nəşriyyatının çap etdiyi "Rusca-azərbaycanca qısa hərbi lüğət"-ə 3700-ə qədər termin və terminoloji birləşmə daxil edilmişdir. Bu sonuncu lüğətdə daha çox ümumişlək terminlər əhatə edilmişdir. Bu lüğətlərdə bizi daha çox maraqlandıran yuva yaradan baş söz-terminlərdir. Məlumdur ki, ayrıca bir lüğət maddəsində toplanmış eyniköklü sözlər lüğət yuvası adlanır. Rus hərbi lüğətlərində bir sözdən ibarət olan hərbi terminlərin böyük bir qisminin azərbaycanca qarşılığı iki, üç və bəzən daha çox sözlə verilmişdir. Ona görə də həmin terminlərin azərbaycanca qarşılığını iki qrupa ayırmaq olar:

1. Qarşılığı bir sözlə ifadə olunanlar;

2. Qarşılığı iki, üç və bəzən daha çox sözlə ifadə olunanlar [7, s.110].

Daha çox sözü əhatə etdiyi üçün M.Məhərrəmovun tərtib etdiyi lüğətdəki yuva yaradan terminləri nəzərdən keçirək. Həmin terminləri mənşəyinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Xalis Azərbaycan dilinə aid (türk mənşəli) olanlar;

2. Ərəb və fars mənşəli olanlar;

3. Rus dilinə və Avropa xalqlarının dillərinə aid olanlar.

Sözlərin bu cür müxtəlif mənşə qruplarına ayrılması həm qarşılığı tək sözdən ibarət olan hərbi terminlərə, həm də bir neçə sözlə ifadə olunanlara aiddir. Qarşılığı tək sözlə ifadə edilmiş hərbi terminlərin mənşəyinə və quruluşuna diqqət yetirək. Bunlar, başlıca olaraq, yuva yaradan və müxtəlif terminlərin yaranmasında aparıcı rol oynayan hərbi terminlərdir. Hərbi terminlərin bir qismi xalis Azərbaycan-türk mənşəlidir. Bu terminlərin bir qrupu sadə quruluşludur - bu cür terminlərdə müasir dil baxımından ikinci bir söz kökü və ya sözdüzəldici morfem ayırmaq qeyri-mümkündür. Belə terminlərə aşağıdakı sözləri misal göstərmək olar: *meşə, qayıq, bel, yağ, yer, qılınc, körpü, ad, bulud, top, ox, tapança* və s.

Türk mənşəli terminlərin bir qismi sözdüzəldici şəkildə iştirakı ilə yaranmışdır və düzəltmə sözlərdən ibarətdir. Bu şəkildə müasir dilimizdə söz köklərindən asanlıqla ayrılır. Sözdüzəldici şəkildə vasitəsilə həm feillərdən, həm də adlardan hərbi terminlər düzəldilmişdir. Türk mənşəli terminlərin hər qismi quruluşca mürəkkəb olub, iki sözün birləşməsindən yaranmışdır.

Mənşəcə ərəb və fars dillərinə aid olanlar. Ərəb və fars mənşəli terminoloji leksika ayrılıqda təqribən xalis Azərbaycan, rus və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınmış sözlər qəddir (qarşılığı azərbaycanca bir sözlə verilən)

nəzərdə tutulur). Bunların da bir hissəsi bizim dildə sadə quruluşludur: *həbs, qüllə, təşəkkür, mübarizə, zireh, ehtimal, zirvə, maddə, təsir, müharibə, təbiiyyət, mövsüm, töhmət, vərdiş, qəhrəman, təzyiq, mühərrik, nümayiş, fəaliyyət, müqavilə, sənəd, məlumat, ruh, vahid, maye.*

Kökü ərəb-fars mənşəli olan düzəltmə hərbi terminlər. Belə sözlərin tərkibində türk mənşəli şəkilçilərlə yanaşı, sözlərin alındığı dilin şəkilçilərinə də təsadüf edilir. Məsələn: *hazırlıq, avadanlıq, sərrastlıq, nazirlik, səfərbərlik, tezlik, təhlükəsizlik, davamlılıq, etibarlılıq, səfərbərlik, xəbərdarlıq, şəhərcik, növbətçi, təlimatçı* və s. Ərəb-fars mənşəli sözlər içərisində mürəkkəb sözlər azdır: *əks-həmlə, əks-zərbə, şüaburaxma.*

Alınma hərbi terminlərin xarici qabığının dəyişməsi prosesini izləyərkən iki halı müşahidə edirik. Birinci halda etimon dildən rus dilinə keçərkən söz fonetik transformasiyaya uğrayır, Azərbaycan dilinə isə rus dilində olduğu kimi keçir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sözün mənşə dildə etimon dildəki fonetik quruluşu ilə rus dilindəki forması arasında da elə kəskin fonetik fərq olmur. Dəyişmələrin ikinci halında isə termin etimon dildən rus dilinə, rus dilindən də Azərbaycan dilinə keçərkən fonetik və fonetik-morfoloji dəyişikliyə uğrayır.

Azərbaycan dilinin hərbi leksikasının başqa dilin imkanları hesabına zənginləşməsi iki yolla göstərir:

Birbaşa və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınmaların müəyyən bir hissəsi heç bir fonetik dəyişikliyə uğramır və Azərbaycan dilində işləklilik qazanır.

Alınmalara münasibət yollarından biri də dilçilikdə ksenomaniya adlanır. Bu yolun tərəfdarları adətən alınma terminləri olduğu kimi qəbul edir. Hərbi leksika ilk baxışdan spesifikasına görə bu yola üstünlük verməlidir: *vilka – çatal, zon - qurşaq, plennik – tutuq/tutuqun* və s.

Utilitarizm yolu ilə alınmaların potensial ekvivalenti olan leksik vahidlər dildə uzun müddət yaşaya bilməyə də, onların bəziləri işlək termin kimi bu gün qalmaqdadır. Vaxtilə Ə.A.Şixlinskiyə təklif etdiyi digər terminlər isə purizmə aiddir. Purizm alınmaların milli mənşəli sözlərlə əvəz edilməsidir. Utilitarizmdən fərqli olaraq, bu zaman yeni sözlər yaradılır, lakin bu yeni yaradılan terminin taleyi müəyyən deyil. Purizm yeni milli termin yaratma cəhdidir. Adətən, belə yolla yaradılan terminlərin ömrü az olur və hətta onlar sinonim cərgəyə də daxil ola bilmir. Ə.A.Şixlinski "Sözlüyü"nin çap olduğu dövrü nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, həmin sözlükdə purizmə meyil dövrün tələbindən irəli gəlmişdir.

Hərbi terminologiyada alınmalardan qaçmaq mümkün deyildir. Hərbi leksikada, ümumiyyətlə, dildə alınmalardan qaçmağın iki yolu özünü təsdiq etmişdir. Bunlardan birincisi, utilitarizmdir. Bu zaman yeni alınmış termin əvəzinə milli dilin əsas lüğət fondunda arxaıqlaşmış, unudulmuş termin işləklilik qazanır. Həm də qeyd etməliyik ki, bu aktivləşmə müəyyən paralellik yaradır. Belə bir prosesi Azərbaycan milli dövlətçiliyinin müxtəlif mərhələlərində, istər Ş.İ.Xətai dövründə, istər Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə, istərsə də, 90-cı illərdən sonra Azərbaycan milli müstəqillik əldə etdikdən sonra özünü büruzə vermişdir.

1992-ci il noyabrın 3-də Azərbaycan Respublikasının qəbul etdiyi "Hərbi xidmət haqqında" qanunun 8-ci maddəsində verilmiş hərbi rütbələrə nəzər salsaq,

görərik ki, burada "serjant", "kiçik serjant" və "baş serjant" rütbələri müvafiq olaraq "çavuş", "kiçik çavuş" və "baş çavuş" rütbələri ilə terminləri ilə əvəz edilib.

Azərbaycan dilinin hərbi leksikasında beynəlmiləl terminlər. Dilimizin hərbi leksikasında beynəlmiləl hərbi terminlər xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Dünyanın əksər dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də beynəlmiləl terminlər ümumi mənasına və formasına görə fərqlənməyərək, dilin leksikoloji qatında özünə spesifik bir yer tutmaqla müxtəlif sistemli dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin və zənginləşməsinin əsas göstəricilərindən biri kimi özünü göstərir [5, s.58]. Bu mənada, beynəlmiləl hərbi terminlərin dilimizə keçməsi, formalaşması, ayrı-ayrı hərbi məhfum və anlayışların beynəlmiləl xarakterli dil vahidləri ilə ifadə olunması bir tərəfdən dilimizin hərbi terminologiyasında funksionallığın effektivliyini şərtləndirirsə, digər tərəfdən onun beynəlxalq dil ailəsinə inteqrasiya etməsini asanlaşdırır.

Beynəlmiləl hərbi terminlərin əksəriyyətinin latın və fransız mənşəli olması və onların yayılma arealının genişliyi müxtəlif tarixi səbəblərlə bağlıdır. Belə ki, qədim latın dilinin bütün sahələrə aid terminoloji vahidlərin yaranmasındakı rolu dənılmaz həqiqətdir. Dilimizdə işlənən latın mənşəli beynəlmiləl hərbi terminlər semantik mənə baxımından daha çox hərbi rütbə, peşə adları, avadanlıq, əməliyyat adları və s. istifadə edilən vahidlərdir. Həmin semantik mənaları bildiren və beynəlmiləl səciyyə daşıyan *general, mayor, hospital, qranat, distansiya, diviziya, aparat, agent* və s. kimi terminlər bu gün də dilimizin hərbi terminoloji qatında işlənməkdədir.

Hazırda dilimizin hərbi terminologiyasında istifadə olunan, aktiv işlədilməsi ilə seçilən və artıq beynəlmiləl hərbi termin kimi qəbul olunmuş fransız mənşəli leksik vahidlər də çoxluq təşkil edir. Doğrudur, bəzi mənbələrdə fransız və latın mənşəli terminlər qarışdırılır, bu və ya digər hərbi terminin müəyyən edilməsində fərqli məqamlara rast gəlmək olur. Bu isə təbii ki, fransız və latın dillərinin geneoloji qohumluğu və ortaq leksik elementlərin çoxluğu ilə izah oluna bilər. Fransız mənşəli hərbi terminlər hərbi işinin çox müxtəlif sahələrinə aid anlayışları ifadə edir və dilimizdəki beynəlxalq hərbi terminlərin çox böyük bir qismini əhatə edir. Ona görə də dilimizdə *blokada, bomba, qarnizon, parol, paraşüt, serjant, eşalon, ekipaj, desant, partizan, karabin, patrul* və s. kimi onlarla fransız mənşəli beynəlxalq hərbi terminlər dilimizin aktiv leksik qatının vahidləridir.

Dilimizin lüğət tərkibində yunan, latın və fransız mənşəli terminlərlə yanaşı beynəlmiləl səciyyəli ərəb mənşəli *admiral*, alman mənşəli *yefreytor, raket*, ingilis mənşəli *tank, miçman, snayper*, rus mənşəli *zastava, starşina*, polyak mənşəli *polkovnik*, holland mənşəli *matros*, türk mənşəli *kazak, yeniçəri* və s. terminlər də işlədilir. Bu terminlərin dilə daxil olma yolları bir-birindən fərqləndiyi kimi, leksik-semantik mənə qrupları və funksional fəallığı da bir-birindən seçilir. Leksik-semantik mənə baxımından bu sözlər hərbi terminologiyanın, demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edə bilən vahidlərdir. Belə ki, onların böyük bir qrupu hərbi rütbə adları (*general, polkovnik, leytenant, mayor, admiral*), bir qismi hərbi vəzifə və peşə adları (*adyutant, partizan, agent, komissar, desant*), bir hissəsi hərbi hissələrin və bölmələrin adlarını (*qarnizon, batareya, diviziya, polk*), digər bir qismi döyüş texnikasını, və silah adlarını (*raket, blindaj, anqar, avtomat*,

pulemyot, patron), bir hissəsi isə döyüş əməliyyatı və tapşırıqlarının adlarını (*diversiya, marş, parad*) bildirməyə xidmət edir.

Milli ordu sahəsindəki quruculuq işləri genişləndikcə hələ dil vahidləri ilə ifadə olunmayan və buna cəhd edilməyən bir çox hərbi məhfum və anlayışların işlənmə reallığı da artır, bu və ya digər yeni hərbi fikirlərin ifadə olunma, qavranılma ehtiyacı yaranır. Bu zaman onların dil vahidləri ilə ifadə olunması üçün ənənəvi olaraq öncə dilimizin milli bazasına müraciət edilir. Bu mümkün olmadıqda başqa dillərin, daha çox halda isə rus dilinin leksik vahidlərinə üz tutulur. Belə halda dilimizin lüğət tərkibində alınma sözlərin, eyni zamanda beynəlmiləl terminlərin sayı çoxalmağa başlayır. Bəzən isə Avropa mənşəli beynəlmiləl terminlər daha qədimdən dilimizdə işlənən ərəb-fars mənşəli sözlərlə qoşa işlədilir və "əksər halda üstünlük ənənəvi sözlərə verilir" [3, s.173]. *Agent, adyutant, diversiya* və s. vahidlər müəyyən dövr ərzində *casus, yavər, təxribat* sözləri ilə paralel işlədilmiş, sonra isə üstünlük ikincilərə verilərək birincilərin sıxışdırılıb hərbi terminologiyadan çıxarılmasına səbəb olmuşdur.

Bütün dediklərimizi yekunlaşdıraraq, bu qənaətə gəlirik ki, bu dil vahidləri beynəlmiləl mahiyyət daşıyan, bütün xalqların həyatında mühüm yer tutan beynəlxalq hərbi quruculuq işinin ümumi axınına qoşulmağa, dilimizin dünya dillərinin hərbi leksik qatına inteqrasiyasına yaxından kömək edən əsas və aparıcı amillərdən biri kimi əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Ağazadə T. Azərbaycan qədim silah adları və döyüş ləvazimatları barədə aexeooloji maddi-mədəniyyət nümunələri əsasında bir neçə söz // "Hərbi bilik" jurnalı, № 4. Bakı, 1994
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. Bakı: Az. SSR EA, 1960
3. Azərbaycan – Türkiyə türkçəsində hərbi dəniz sözlüyü (Tərtib edənlər: Y.Məmmədli, N.Əliyev, T.Süleymanov). Bakı, 2000
4. Çobanov M. Hərbi dənizçilik terminologiyası. Bakı, 2005
5. Qasimov İ. Azərbaycan terminologiyasının əsasları. Bakı: Kitab aləmi, 2011
6. Qasimov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı: Nurlan, 2000,
7. Məhərrəmov M. Hərbi dilə və üsluba və dilə aid olan tələblər // "Hərbi bilik" jurnalı, № 2. Bakı, 2011, 112 s.
8. Məmmədli Y. Azərbaycan dilinin hərbi leksikası. Bakı: BDU, 1997
9. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2002
10. Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Nurlan, 2005

Summary

Creation of military terms in azerbaijani language by the acquired words

In this article it is spoken about the ways of creation of medical terms consisting of special layer of the terminology of Azerbaijani language. Generally, here has been given information on ways of creation and methods of medical terms by acquired words. In this research it is spoken about the source of term referring to military dictionaries. It showed that, there are a lot of acquired words borrowed from Arabian and Persian and russian-

européan languages into the Azerbaijani language. At the same time, in this article also international military terms are touched upon.

Резюме

Создание военных терминов в азербайджанском языке за счет заимствованных слов

В статье говорится о путях создания военных терминов, являющихся особым слоем в терминологии Азербайджанского языка. Особенно здесь дается информация о путях и способах создания военных терминов за счет заимствованных слов. В исследовании говорится об источнике терминов со ссылкой на военные словари. Указывается, что в Азербайджанском языке имеется большое количество заимствованных терминов, перешедших из арабско-фарсидского и русско-европейских языков. Одновременно в статье, повествуя о заимствованных терминах, затрагиваются также и интернациональные военные термины, имеющиеся в нашем языке.

Рәyçi: dos. G.İsmayilzadə
ADİU-nin "Azərbaycan dili" kafedrasının
15.02.2017-ci il tarixli iclasının
06 sayılı protokoldan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 15.02.2017